

KARGAPAZARININ STRATEJİK ÖNEMİ

Hakan Hadi
KADIOĞLU

*Tefekkür
vuzuhla
başlar,
kurtuluş
şuurla.*

Cemil Meriç

Lügatlerde hedeflenen bir gayeye ulaşmak için takip edilen yol, uygulanan yöntem ve bir topluluk, halk veya milletin benimsediği politikaları uygulamak, hayata geçirebilmek için siyasi, askeri, iktisadi, içtimai, ruhi ve benzeri unsurlarını bir arada uygulama ve yönetme ilmi ve sanatı olarak "strateji" kelimesi eski Yunancada "generalin sanatı" anlamına gelen strategos sözcüğünden köken almaktadır. Başlangıcı askeri olan bu sözcük özellikle 2. Dünya Savaşı'ndan sonra anlam ve kapsam değişikliğine uğramıştır. Milletlerin topyekûn mücadele içinde olduğu günümüzde "çatışma alanı (siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel veya askeri) ile mücadelede kullanılan vasıtalar (diplomatik baskı, ekonomik sızma, yardım, boykot, ambargo, kültürel nüfuz, yıkıcı faaliyetler, askeri tehdit) ne olursa olsun, hasım tarafın manevrasını faydasız bırakmak, muhataplarının reaksiyonlarını hesaplamak suretiyle düzenlemek sanatı olarak" tanımlanabilmektedir.

Uygulanmak üzere planlamanın yapıldığı, kullanılan öğelerin niteliğine göre, askeri, coğrafi, ekonomik, siyasi, psikolojik, sosyolojik ve hatta teolojik stratejilerden bahsetmek mümkündür. Bu düşünceye göre stratejilerin bireysel, grup, topluluk veya ulusal boyutta olması söz konusudur. Ulusal boyut ve nitelikteki strateji milli menfaatleri elde etmek amacıyla maksadıyla hazırlanan ulusal politika, plan ve programların bütününden oluşur. Hükümet stratejisinden farklı olarak daha uzun vadeli olmak durumunda olan ulusal strateji içinde bulunan doğal coğrafi konum, halkın dini, duygusal inanç, fiziki, ekonomik ve politik güçlerinin tesisi, geliştirilmesi, yerli yerinde kullanılmasıdır. Tarifi ise; milli menfaatlerin elde edilmesi için halkın politik ve psikolojik gücünün silahlı kuvvetlerle birlikte geliştirilmesi ve kullanılmasıdır.

Bu bilgiler ışığında Erzurum'un belki en önemli özelliklerinin bir arada görüldüğü Kargapazarı dağı etrafında Erzurum'un stratejik önemi irdelenecektir.

Jeostratejik Açıdan Kargapazarı

Yerküresel konum, Yertüsti-ver altı zenginlikler (madenler, bitki, su)

Çağdaş coğrafi ölçütlere göre Kargapazarı Dağları 40.117 kuzey enlemi ile 41.583 doğu boylamı arasında yer almaktadır. Aslında Kafkas Dağlarının güney batıya doğru uzantısından ibaret olan bu dağ silsilesi Asya ile Önasya arasında hem fiziki bir engel hem doğal yollar oluşturur. Kuzey ve kuzeydoğusundaki Yalnızçam ve Allahüekber Dağları ile süreklilik arz eder. Kargapazarı dağlarının bulunduğu alan ortalama 2500 m yükseklikte plato yapısındadır. Bugünkü kendine özgü yapısını Anadolu ve Arap kıta-

ları arasında Neotetis Okyanusunun güney kolunun kapanmasını izleyen evrede meydana gelen kıtasal çarpışma ve kabuksal kalınlaşma sonucu kazanmıştır. Bilahare ceyreyan eden volkanizma sürecinde lavlar ve piroklastik malzeme ile kaplanmıştır. Bahsedilen bu süreç 11 milyon yıl önce başladığı, 2.5 milyon yıl önce tamamlandığı düşünülmektedir. Bu yerküre hareketi aynı zamanda kırılma hatlarını da ortaya çıkarmaktadır. Kuzeybatısındaki paralel seyreden Mescitli Dağları ve güney ve güneydoğusundaki Palandöken Dağları arasında iki önemli geçit oluşurur: Gürcü Boğazı ve Deveboynu Geçiti. Zaten Erzurum Düzlüğü de kuzey, doğu ve güneyden bu dağlar tarafından sınırlanır.

Jeomorfolojik olarak büyük kısmını granit yapının meydana getirdiği Kargapazarı Dağlarının bakır, çinko, kurşun, kayatazu, perlit ve linyit muhtevasının işletilebilir nitelikte olduğu bilinmektedir. Dağ silsilesinin güney yamaçları eteğinde bolca jeotermal alan bulunmaktadır. Yine Pasinlerin kuzey, kuzeydoğusu, Narman ve Tortum arasında, özellikle vadilerde son derece çeşitli meyveli ve meyvesiz ağaç örtüsüne rastlanır. Ağaçlar arasında meşe, huş, kavak, üzve çeşitleri, akçaağaç çeşitleri, söğüt çeşitleri, kızılçık, ahlat, alıç ve çam dikkat çeker. Bitki ve hayvan varlığı (flora ve fauna) Kafkas geçiş bölgesinde olmasından dolayı zengindir. Kargapazarı silsilesinin en yüksek tepeleri Erzurum kent merkezine yakın Köşk, Şenyurt köyleri civarında olan Kandil tepe, Ziyaret tepe'dir. Silsilenin yaklaşık ortalama rakımı 2500-2800 m.dir.

Dağ silsilesinin belki en önemli özelliği Türkiye'nin en büyük sularına kaynaklık etmesidir. Fırat, Aras ve Çoruh gibi sınır aşan nehirlerin başlangıç ve zengin besleyicileri bu dağ silsilesinden köken almaktadır. Öyle ki bu sayede ülkemizin su havzaları değerlendirmesinde 1701-14575 m³/yıl/kışi oranıyla su sorunu gözükmeyen sahasını oluşturur.

Tablo: Üç Nehirin Bazı Özellikleri

Nehirin adı	Uzunluğu (km)	Türkiye'deki uzunluğu (km)	Debisi m3/sn	Üzerindeki Barajlar
Aras	930	548	42.3	Kiti
Çoruh	431	410	199.8	Muratlı, Borçka, Deriner, Artvin ve Yusufeli
Fırat	2800	1263	150	Keban, Karakaya, Atatürk

Anadolü'nün Kafkasya, Karadeniz, İran ve Ortadoğu ile bağlantısını sağlayan Erzurum-Kars düzlüğü'nün omurgasını oluşturan Kargapazarı Dağları'nın civarında tarih öncesinden beri ortaya çıkan, yükselen ve çöken birçok medeniyet döneminde var olmuş yerleşim yeri bulunmaktadır. Zira bu saha eski dönem insanların hemen hemen tüm ihtiyaçlarına cevap veren doğal kaynaklara sahiptir. Bu yerleşim yerlerin başlangıcı günümüzden beşbin yıl öncesine kadar, paleolitik, mezolitik-epipaleolitik çağlara tarihlenmektedir. Bunlar arasında Dümlü, Tufanç, Malikom, Tetikom, Sos, Bulamaç Kargapazarı eteklerinde olanlardır. Doğal yapısından dolayı bu bölgede kalkolitik dönemden günümüze kadar hayvancılık başlıca geçim kaynağı olmuştur. Bunun yanında kazılarda, bu civarda bolca bulunan obsidyen ve çakmaktaşıdan yapılmış kesici-delici silah ve aletler, öğütme taşları ile maden orakların bulunması aletli tarımın da eski çağlardan beri yapıldığını göstermektedir.

Şekil 1- Ksenophon ve Dönüş Yolu

Coğrafyanın Stratejik Tarihi Özellikleri

Kargapazarı dağ silsilesinin bulunduğu coğrafyadan bahseden en eski kaynak Anabasis'tir. Ksenophon tarafından kaleme alınan bu eserde yörenin coğrafyası, ekonomisi ve sosyal yapısı hakkında bilgiler bulunmaktadır. Bu eser ile bölgenin eski çağlarda da doğal ulaşım yolları üzerinde olduğu anlaşılır. Bu bilgiler arasında aynı zamanda yöredeki yer adlarının kökenine ilişkin olanlar ile de karşılaşılır. Halen kullanılan "Pasin" adı Ksenophon'un bahsettiği "Phasean" adlı halktan kalmadır. Bu ada Kargapazarı'ndan doğan ve Aras'ı besleyen bu günkü Hasankale Çayı'nın eski ismi "Phasis"te de rastlanır. Kargapazarı Dağları'nın antik ve eski çağlardaki

adını hâlihazırda belirleyemedik. Fakat güneydeki Palandöken Dağları'na doğru uzanarak meydana getirdiği "Deveboynu" olarak adlandırdığımız geçide "Amadani" yanındaki dağ sırtına "Abos" denildiğini saptadık. Kargapazarı dağlarının Pasin düzlüğüne doğru, güneye uzantısı olan bir çıkıntının eteğindeki ilçe merkezi olan Pasinler-Hasankale'nin adı Masula ve sırtını yasladığı dağın adı Ciranis olarak geçmektedir. Sagona Pasinler'in belki çift isimli olduğu ve bu adlardan bir diğeri'nin de Terua-Darouna olabileceğini ifade etmektedir. Ciranis adı 1300'lü yıllardan sonra yerini Hasan Dede'ye bırakmış olmalıdır. Kargapazarı silsilesinin kuzeyden çevrelediği

ve doğu-batı doğrultusunda uzanan Pasin düzlüğünün çevreleyen dağları aşan geçiş yerleri vardır. Bunlardan batıda olan ve Erzurum düzlüğüne çıkış yerinin kuzey yakasını Tuy (Du, Dou, Toul, Tui, Tu, Tuy, Utu) oluşturur. Bu geçidin güney yakasını ise güneydeki Çiçekli-Ortuzu (Orduluların köyü, Ordu veya Ordrou) adlı yer kontrol etmektedir. Bu iki yer çağlar boyu savaşların sevk ve idare edildiği, yapıldığı stratejik yerlerdir. Ortuzu, Teodosiopolis Diocesis'deki yedi Gürcü piskoposluğu arasında ilk merkez olmasından dolayı aynı zamanda Hıristiyan Gürcüler için büyük öneme sahipti. Tuy ve Ortuzu'da Roma döneminde garnizon yerleştirilmişti. Bu iki kent dışında Hasankale'nin doğusunda yine Kargapazarı silsilesi eteğinde olan Ügümü-Ogomi de bir Roma garnizonuydu. Sagona'ya göre Tuy köyü, Urartu dönemi Diauehi ülkesinin çekirdeği olan Pasinler'in batı ucundaki Utu'dur. Doğru ucunu ise günümüzde Zivin olarak hâlâ tanınan Zua oluşturuyordu. Bu

arada Kevenlik, Baldızı, Yiğittaş, Çöğender, Müceldi, Büyükdere, Ardıçlı, Esendere, Köprüköy, Horasan, Sıraşlar ve diğer birçok yerde yüzey araştırmaları yapılan ve yapılmayan çok sayıda geçmiş tarih öncesine kadar uzanan yerleşken görülmektedir. Buralarda kaya mezarları, sulama kanalları, yazıtlar, kale kalıntıları ve bol miktarda keramik ile karşılaşmaktadır. Günümüzde Hasankale-Horasan-Kağızman-Iğdır-Nahçıvan-Tebriz-Iran yolunun seyrettiği Kargapazarı dağ silsilesinin güneyini oluşturan bu çizgiyi Aras nehri belirlemektedir. Bu güzergâh eski çağda Urartu'uların Diauehu ülkesine yaptığı seferlerde de kullanılmıştır. Güzergâh üzerinde yer alan Hasankale, Yazılıtaş ve Sungütaş kitabeleri Diauehu'ya yapılan bu seferlerin Aras yolu ile gerçekleştirildiğini göstermektedir. Burası aynı zamanda Ksenefon'un ordusuyla Karadeniz'e doğru ilerlediği, Strabon ve Herodotos tarafından belgelenen Pasinler-Aras Vadisi'nin antik taş döşeli

"Kral Yolu" olarak kabul edilmektedir. Aras nehrinin ortasından geçtiği Hasankale Ovası'nın kuzeyde kalan topraklarda yapılan sulama kanallarından günümüze intikal eden Vakıf Kanalı, Kör Kanal ve Deniz Kanalı hâlâ kullanılabilir durumdadır.

Kargapazarı dağlarını aşan bir diğer geçiş yeri Pasin düzlüğü ile Narman'ı bağlayan Kireçli geçididir. Bu boğaz vasıtasıyla Micinğird ve Sanıkmış Pasin düzlüğüne bağlanır.

Şekil 2- Roma Garnizonu (temsili)

Şekil 3- Malazgirt Savaşı (temsili)

Bu alanın coğrafi stratejisinden dolayı sürekli savaşların yapıldığı alan veya savaş yolu olarak kullanıldığını görüyoruz.

Roma orduları ile Ermeni vasalları arasında cereyan eden önemli birkaç savaş günümüz Çiçekli-Ortuzu, Ügümü ve Tuy civarında olmuştur. Erzurum-Hasankale yolundaki Tuy bu anlamda dikkat çekmektedir.

Burası hemen kuzeyindeki gedikler ile Erzurum-Tortum yolu üzerindeki Kösemet ve Köşk köyüne açıldığı gibi Kargapazarı platosuna nisbeten kolay bir çıkışın başında bulunur. Büyük Tuy köyünün sırtını yasladığı tepenin (bugün de) Hünkâr Tepesi diye anıldığı görülmektedir. Bunun nedeni I. Selim, Kanunî ve IV. Murad'ın Pasin düz-

lüğünden geçerken burada kısa veya uzun süreli olarak konaklamış olmalarındandır. Hasankale'nin doğusunda bulunan Ügümü de Timar ve Cehenem Dereleri ile Kargapazarı düzlüğüne çıkan vadilerin ağzında bulunur. Hasankale'ye 11. yüzyılda Kapetru denilmekteydi. Azerbaycan genel valisi olan İbrahim Ynal, Kutalmış ile birlikte Tuğrul Bey'in buyruğuyla harekete geçerek 18 Eylül 1048'te bu dönemde bir garnizon kenti olan Ügümü çevresinde Liparit, Aaron ve Katakalon kumandasındaki Roma ordusunu bozguna uğratmıştır.

Osmanlı'nın 16. yüzyılın başındaki önemli gallelerinden birisi Safevî Devleti idi. 1514 yılı başlarında Osmanlı ile Safevî Devletleri arasındaki sınır Şuşehri'nden başlıyordu. Erzincan, Tunceli-Dersim ve Fırat'ın doğusundaki bölgenin tamamı Safevîler'in egemenliğinde idi. Fırat'ın batısında kalan Divriği, Malatya, Darende, Gürün, Adıyaman, Antep ve Halep ise Mısır Memluklarına aitti. Sultan I. Selim'in Çaldıran'a giderken Şuşehri Çayırı'ndan sonra Kemah'a bağlı Aktepe'deki Gökseki Konağı'nda konaklamıştır. Ardından Fırat kenarında Çubuk, Adatepe, Ortaviran ve Zorun Hanı, Tercan'daki Kağzman, Kötür Kalesi, Mama Hâtun Kervansarayı, güzergâhını takip eden Osmanlı Ordusu Eskidere ~ Eşkinci Konağı'na ulaşmış; Erzurum tevâbiinden olan Çermük'ten geçerek Sökmen'e varmıştır. Sultan Selim, harap haldeki Erzurum'a girmemiştir. Muhtemelen Mülk, Umudum, Köşk, Tuy üzerinden Hasankale'ye ulaşmıştır. Çaldıran dönünde de şehre girmeyip Erzurum'un yakınlarından geçmiştir.

Kanunî'nin Erzurum'a ilk gelişi 1534 Eylül'ünün beşinde olmuştur. Şehirde bir süre kalıp, incelemelerde bulunmuştur. Dönüşünde ve daha sonra iki defa daha yolu kullanmıştır. Sonraki yıllarda Sultan Murad (IV) Revan seferi sırasında 2 Temmuz 1635'de Erzurum'da konakladıktan sonra Hasankale üzerinden seferine devam etmiştir.

1877-78 Osmanlı-Rus savaşları sırasında da Deveboynu geçidinde şiddetli çarpışmalar olmuştur. Erzurum şehir merkezinin 10 km doğusunda bulunan, Erzurum düzlüğünü Pasin düzlüğünden ayıran 2030 metre rakımlı bir geçit olan Deveboynu'nda Alacadağ Muharebesi'nin ardından Rus Ordusu, geri çekilen Osmanlı ordusunu takip etmek ve Erzurum'u almak için saldırıya geçmiştir. Merkezdeki Türk askerleri savaşın seyri sırasında telaşlanarak bozulmuş ve Uzunahmet köyü sirtlarından geri çekilmeye başlamış ve büyük kayıplar vermiştir. Diğer kanatlarda merkezin çökmesi ile Erzurum Aziziye tabyasına çekilmiştir.

Şekil 4- Sultan Selim (I)

Ruslar 1829 yılındaki savaşta Kargapazarı silsilesinin güneydoğudaki boğazı olan Süngütaş-Zivin'de Türk ordusuna saldırarak onları Köprüköy yolundan geri çekilmeye zorlamışlardı. Bu deneyime dayanarak, '93 Harbi olarak bilinen savaşta 25-26 Haziran 1877 tarihinde Türk ordusu taarruz eden Çarlık Rus ordusu Zivin'de Türk birliklerince yenilgiye uğratılmışlardır.

Şekil 5- Sultan Murad (IV)

Erzurum'un savunması için inşa edilen yirmiiki müstahkem mevkiiden onikisi Kargapazan'ın batı ve doğu yamaçlarına inşa edilmiştir. Büyük emek ve masrafla yapılan tabyalar maalesef zamanın gerektirdiği teknik, askeri ve lojistik bilgilere dikkat edilmeden, deneyimli yetkin kişilerin düşünceleri alınmadan inşa edilmişlerdir. Bu ayırmazlık neticede Türk askerine, milletine ve özellikle Erzurum halkına pahalıya mal olmuştur. Tabyaların inşasında dolumsuzlukların başında Gürcüboğazı ve Deveboynu geçitlerinin denetiminin Kargapazan üzerinden sağlanabileceğinin Türk tarafınca göz ardı edilmesi gelmektedir. Buna mukabil Erzurum'daki görevleri sırasında araziyi ince ayrıntılarıyla araştırın, inceleyen ve öğrenen Rus askeri görevlilerinin durumu takdire sayandır. Nitekim bu yolla sahip olunan bilgilerle üretilen haritalar, yapılan hazırlık ve lojistik Allahuekbek dağlarının Erzurum'a kadar Kargapazan ve etrafında cereyan eden gerek 1877-78 ve gerek 1915-16 savaşında Rus tarafının galip gelmesinde önemli rol oynamıştır. 21

Şekil 6- 1877-78 Rus Harbinde Kars ve Erzurum Savunmasının İki Kumandanı: Gazi Ahmet Muhtar Paşa (solda) ve Kurt İsmail Hakkı Paşa (sağda) (©HHK)

Erzurum'un kuzey ve kuzey doğusunun tarih öncesi dönemlerine ilişkin veriler son derece azdır. Bu alanın tarihine ait mevcut en eski yazılı bilgilere Urartu yazıtlarında rastlanılmaktadır. MÖ. B. Yüzyıla tarihlenen bu belgelere göre Tortum ve Oltu'nun da içinde bulunduğu Kargapazan dağlarının kuzeyinde kalan saha Taokh ve daha kuzeyde Qulha/ Kolkhis olarak anılmaktadır. Bugün de kullanılan yer isimlerinden Tu/Tao, Tavus, Tavusker adlarında Taokh adını bulmak mümkündür. Tortum ve batısındaki İspir vadileri tarih öncesi dönemlerden beri Türk kökenli milletlerin iskân sahası olmuştur. Aras-Kür vadisi gibi Çoruh vadisi de Kimmer, İskit, Hun, Peçenek, Bulgarlar tarafından şenlendirilmiştir. Gün-

müzde var olan birçok coğrafi yapı, alan ve yerleşim yerinin adında bu sürecin izleri yaşamaktadır.

İspir'den Erzurum'a giden yol ile Narman ve Oltu vadisini doğuya bağlayan bir kavşak üzerindeki Tortum kentinin merkezi önce Tortumkale iken daha sonra (Nihağh) köyü olmuştur. İnbaşına göre "Tortum, isim olarak Türk onomastisinin bir parçasıdır. Kaynaklarda, Tortomi, Torto'm, Tortoman, Tartum, Torcon benzer ama farklı yazılışlarda göze çarpmaktadır. Kelimenin kökü Tor'dur. Bu da Meşkler ile birlikte Gürcü kaynakların da zikredilen Tor kabilesinden, onların yerleştikleri bölge ve kasaba/kale adı olarak günümüze kadar varlığını sürdürülmüştür". Tortum'un, tarihi oldukça eskiye dayanmakta ancak yörede ilk yerleşimin ne zaman ve kimler tarafından yapıldığı hakkında kesin bilgi bulunmamaktadır. Bununla beraber Tortum yakınlarında yapılan arkeolojik araştırmalar yörenin prehistorik bir yerleşme özelliği sergilediğini ve Karaz Kültürü'ne dâhil olduğunu göstermektedir.

Bölge İskit/Saka Türkleri'nin egemenliğinden sonra Lidya'lıların ve bilahare MÖ 585'te Medler'in hâkimiyetine girmiştir. MÖ 1. Yüzyılda Romalıların egemenliğinde gördüğümüz bölge MS 979'da Bagratlı Davit'e verilmiştir. Müslüman Oğuz Türkleri MS 1018'den başlayarak bölgede görülmüşler ve Sultan Alpaslan'ın emri ile Emir Saltuk tarafından fethi ile kesin yerleşim gerçekleşmiştir. Sultan Melikşah devrinde bölgeye yoğun biçimde Türk aileleri yerleştirilmiştir. Oğuzların bu tazyikli karşısında Kıpçak hanı Atrak'ın kızıyla evlenerek ittifak kuran Gürcü kralı Davit (II) MS 12. yüzyıl başlarında Kıpçaklar'dan oluşturduğu bir süvari birliğini Çoruh - Kür boylarına yerleştirmiştir. İlerleyen zamanlarda bu gelen ve Hıristiyanlaşan Kıpçakların büyük bir kısmı geri dönmeyip Kuzey ve Doğu Anadolu bölgesinde kalmışlardır.

Bu dönemden sonra Türk (Selçuklu, Anadolu Selçuklu, Akkoyunlu, Karakoyunlu, Timurlu, Safevi, Osmanlı) devletleri arasında ve Türk devletleri ile Gürcü beyleri arasında el değiştiren bölge sık sık çetin savaşlara sahne olmuştur. Bölgede Osmanlılar kesin egemenliklerini 16. yüzyılda sağlayabilmişlerdir.

Sonraki yıllarda bu bölgede Türklerin sınır komşusu Ruslar olmuştur. Ruslar Erzurum'u üç defa işgal etmişlerdir. Tortum da 1828- 1829 Rus savaşı düşman işgaline girmiş, 1877-1878 Osmanlı Rus savaşından sonra kurtarılmıştır. Dünya Harbi sırasında Sankamsı'ta yenilen Türk Ordusu Hasankale, Köprüköy'e çekilmişti ve Türk kurmayı bir çatışma beklemekte idi.

Buna mukabil son derece olumsuz hava şartlarının yaşandığı bu 1915–16 kışını General Yudenich sürpriz bir fırsata çevirdi. Kafkasya'daki yeniden düzenlenmiş ve güçlenmiş kuvvetlerini Erzurum'a yönlendirdi. 6 Mayıs 1915'te, Ruslar Kargapazarı'nın kuzey ve güneyinden olmak üzere iki ana koldan saldırıya geçti.

Kuzeyde Rus güçleri Tortum Vadisi yoluyla Erzurum'u hedeflese de 29. ve 30. Osmanlı Tümen-

Şekil 7- Erzurum Hazırlanmış Mevzii Muharebeleri (11–17 Şubat 1916)
İlca Mevziine Çekilme ve Tertiplenme

leri bu saldırıyı durdurmayı başardı. Rus kuvvetleri Osmanlı 10. Kolordusuna karşı saldırdılar. Güney kanadında Osmanlılar başarılı değildi. İlk aşama olarak 10–18 Ocak 1916 tarihinde cereyan eden Köprüköy Savaşı'nda Osmanlı ön kuvvetlerinin bir bölümünü tesirsiz hale getirdi. Türk ordusu binbir güçlükle ancak Uzunahmet'e çekilebildi. Fakat Ruslar asıl güçlerini 15 Şubat 1916'da Erzurum Muharebesi ile gösterdiler. Bu sırada Türk kumandanlar değişik gerekçelerle komutayı birbirlerine devretmektedir. Rus General Türk ordusuna merkezden değil çevreden gerçekleştirdi. Bir yandan Karagöbek ve Tafta, diğer taraftan güneyden gelen birlikleri ile 16 Şubat 1916'da Erzurum'u düşürdü. Bu sırada Türk ordusu erimiş, geri kalan bir avuç askeri kurtarmak için sivillerden oluşan arçı örtme birlikleri cepheye sürülmüştü. Ancak bu sayede Türk ordusundan kalan asker Tercan yoluyla çekilerek kurtarılmıştır.

Rusya'da 1917 yılında meydana gelen Bolşevik ihtilali sonucunda geri çekilen Ruslar Tortum'u da boşaltmışlardır. Bu tarihten sonra silahlandırılmış olan Ermeni çetelerinin terörü yaşanmıştır. 1918 yılında birlikte derlenip toparlanan Türk Ordusu karşı atığa geçebilmiştir. Erzurum'un kurtarılmasından sonra Erzurum 13. Aylardan bir Tabur Tortum'a sevk edilmiş ve 16 Mart 1918 tarihinde Tortum düşman işgalinden kurtarılmıştır.

Şekil 8- 1916 Yılı Rus-Türk Savaşında Örtme Harekâtında Şehit Düşen Erzurumlu Gönüllülerin Kargapazarı'ndaki Kabirleri. (©HHK)

Aslında sürekli bir dağ silsilesi olan Kargapazarı-Yalnızçam-Allahüekber dağları arasındaki çöküntüde konuşlanmış olan Oltu Tortum'un kuşçuşu 46 km doğusunda, Narman'ın 25 km kuzeyindedir. Kaynaklarda Oltı'k, Oltu'm, Okltı'k veya Oltu'sı (Olti'er) diye geçen Oltu'nun geçmişü günümüzden yaklaşık olarak 3000 yıl öncesine tarihlenmektedir. Zehiroğlu, Diakonoff ve Kaskai'ye dayanarak Yazılıtaş'da geçen 'Utuha' adının 'Oltu'ya işaret ettiği kanısındadır. Bunun yanında Oltu isminin Kıpçakların bir boy veya oymak adından kaldığını düşünenler de bulunmaktadır. Erzurum-Kars düzlüğünü Kuzey Doğu Karadeniz kıyılarına ve Kafkaslara bağlayan tarihi ve doğal yollara hâkim olmasından ötürü, Tortum ve civarına egemen olan halkların Oltu'yu da denetimleri altına aldıkları görülmüştür. 11. yüzyılın başında Roma İmparatoru II. Basileios tarafından alınan Oltu, 1080 yılında Selçuklu topraklarına katılmıştır. Sonraki yıllarda Türk, İran ve Gürcü devletleri arasında sıkça el değiştiren kent Osmanlı döneminde bir ara Çıldır Sancağının merkezi bile olmuştur. 19. yüzyılda Kafkaslardan gelen Rus tehdidi Oltu'yu etkilemiştir. İki kez Rus işgaline uğramıştır. '93 Harbi'nden sonra akdedilen Ayastefanos-Yeşilköy Antlaşması ile 40 yıl boyunca Rus işgaline bırakılmıştır. Çarlık yönetime karşı gerçekleştirilen 1917 Bolşevik İhtilali sonucunda bölgeden çekilen Ruslar Oltu bölgesine de Ermeniler'e terk etmişlerdir. Bu esarettin kurtulmak amacıyla 1918 yılında kurulan Oltu İslam Komitesi'nin mücadelesi sonucunda 25 Mart 1918'de Ermeniler sınır dışı edilmiş; bunun ardından kurulan ve para bile bastıran Oltu Şura Hükümeti 17 Mayıs 1920'de Türkiye Cumhuriyeti'ne ilithak etmiştir.

Kargapazarı Coğrafyasının Teostratejik Önemi

Dini inançların milletlerin kültür hayatının önemli belirleyici ve şekillendirici amili olduğu bir hakikattir. Yaygın inançlardan birisi doğal oluşumları ululamamak, kutsamaktır. Yeryüzündeki var olan ve kaybolmuş birçok dinde bazı yer, kent, nehre kutsallık atfedilir. Hemen hepsinde dağların kutsallığına dair inanç ile karşılaşmaktadır. Mezopotamya, tarih öncesi Anadolu inançları ile Hint, Ja-

pon, Nordik, Kafkas halk inançlarında görüldüğü gibi Yahudilik, Hıristiyanlık ve Müslümanlıkta da 'kutsal dağ' imgesi vardır. Hemen hepsinde kutsallık atfedilen dağ bir merkezi ifade eder ve çoğunlukla bu dağla özdeşleştirilen yer, yerleşke, tapınak ve kent kutsallıkları ortaya çıkar.

İslamiyet'te Kur'an ayetlerinin indirilmeğe bağlandığı Hira dağı, Hıristiyanlıkta Zeytin Dağı, Yahudilikte Tur dağına, Japonlarda Fuji, eski Türklerde Tanrı dağı, antik Yunanda Olimpos'a kutsallık izafe edilmektedir. Bazı dağ ve akarsulara birden fazla dinin kutsal göze baktığı görülmüştür. Ağrı veya Cudi Dağı, Nil, Fırat, Dicle nehirleri bunlardır.

Kargapazarı silsilesi üzerinde, etraftaki diğer dağ silsilesi üzerinde de olduğu gibi kutsal kabul edilen ve yakın zamana kadar bu niyetle ziyaret edilen çok sayıda dağ tepesi 'baba' 'dede' diye isimlendirilmektedir. Bu biçimdeki adlandırma ve kabbuller Anadolu'nun birçok yerinde de karşılaşıldığı üzere yörenin kültürel kökenini de ortaya koymaktadır. Yörede mebzul miktarda eski çağlardan beri yörenin Türk kavimleri tarafından mesken tutulup yurt edinildiğinin delili olan yer, coğrafya isimleri ve dağ kültü gibi inanç motifleri ile karşılaşmaktadır. Yine Dede Korkut Hikâyelerinin geçtiği Oğuz Elleri de muhtemelen burasıdır.

Kargapazarı Dağları üzerinde Kandil Tepesi, Ziyaret Tepe, Ali Baba, Hasan Dede gibi 2200-2700 metre yükseltili tepeler vardır. Bu tepelerin bulunduğu bölgede çok sayıda kaynak, krater gölü bulunmaktadır. Buradan çıkan suların bir kısmı Dumlupınar Dağı'ndan çıkan sular gibi Karasuya, bir kısmı Tortum ve Oltu Çayı'na karışarak Çoruh'a, bir diğer kısmı da Hasankale Çayı olarak Aras Nehri'ne ulaşmaktadır. Bu göl ve kaynakların bulunduğu mevki yakın zamana kadar hasat zamanı çevre köy halkının toplanarak eğlendiği ve bu arada Ziyaret Tepesi'nin yamacında bulunan mağaraları ziyaret ederek dilek ve adakta buldukları bir mahal olarak bilinmektedir. Aynı şekilde, son zamanlarda azalmakla birlikte Ali Baba tepesi de benzer tarzda ziyaret edilmektedir.

Kargapazarı dağları yılın büyük kısmında karlarla kaplıdır. Bunlar dört bir tarafta tatlı su kaynağı, dere olarak ortaya çıkar. Bu sular üç tarafa akan Aras, Çoruh ve Fırat'ı besler. Bunlardan Fırat'a gerek tarihi belgeler gerekse kutsal metinlerde geniş yer verilmektedir. Antik dönem eserlerinden Anabasis yazarı Ksenophon Perslere yenildikten sonra geri çekilirken askerlerin bu nehrin kollarından geçirdiğini anlatır. Strabon ise farklı olarak Fırat'ı bazı mesafeleri vermek için mihenk olarak kullanır.

Onuncu asır yazarlarından Mesûdî (MS 893-956), kısa adı "Murûc Ez-zehb" olan kitabında Fırat'ın kaynağını "Fırat, Ermenistan sınırındaki Kalikala'ya yaklaşık bir günlük mesafedeki Efredhas denilen bir dağdan doğar" ifadeleri ile bildirir."

Şekil 9- Üç Nehire Kaynaklık Eden Göller. (©HHK)

Fırat Nehri'nin isminin Akkad/Babil dilinde 'ırmak' karşılığı 'Puratu' olduğu, adın halk ağzında Fraat, Frat, Furat şekline dönüştüğü söylemekte; Helen dilinde ise başına 'iyi, güzel, kutlu, kutsal' anlamları olan 'eu', sonuna eril 'es' takısının getirilerek 'Euphrates' olarak kullanıldığını nakledilmektedir. İrmağın adının eski İnan dilinde 'Hufratav' olduğu bu isimdeki 'hu' ekinin iyi, güzel, kutlu, kutsal anlamları olduğu ifade edilmektedir. Hartman, Fırat nehrinin adının Sümer dilinde Bu-ra-nu-nu, Asurcada 'Purat-tu', İbranice ve Süryanicede 'Perath', eski Farsçada 'Ufratu', orta Farsçada 'Frat' Arapçada 'al-Furat' şeklini aldığını, batı kaynaklarında ise 'Euphrates', 'Euphrate' veya 'Eufrate' halinde kullanıldığını yazmaktadır. İçene ferahlık veren tatlı su anlamına gelen Furat kelimesi bu anlamının yanında Arapçada Fırat nehrinin adı olarak da kullanılmaktadır.36

Erzurum şehrinin kuzeyinde, günümüzde radar üssünün bulunduğu 3000 metreyi geçen tepenin eteklerinde bol miktarda kar suyu gölü bulunur. Bu göller ve diğer kaynaklardan çıkan sular Çoruh, Aras ve Fırat'ı besler. Bu alan hakkında, Akkoyunluların resmi tarihçisi Ebu Bekr-i Tihranî "Kitab-ı Diyar-bekriyye" isimli kitabında şunları söylemektedir: "... o yaylakta Erzurum ve Pasin arasında Deve Boy-nu dedikleri, Alacadağ'a bağlanan bir boyun vardır. Alacadağ, uzunluk ve en bakımından iki fersahtan fazla değildir. Üç denize kavuşup dökülen büyük bir ırmağın kaynağı ve çıktığı yerdir. Bunlardan birincisi Aras Nehri, bu dağın doğu tarafından, Ak, Pasin ve Sürmelü'dan (Sürpmari) geçip Hazar Denizi'ne dökülür. Diğeri Fırat Nehri'dir. Bu nehir, o dağın batı

tarafından çıkıp Erzurum, Erzincan, Kemah, Tar, Fer, Gallezar, Ane, Hadise, Hile ve Cezaîrî (Cizre) geçerek Dicle'ye dökülür, oradan da Basra'ya gider ve Umman Denizi'ne bağlanır. O dağın kuzey tarafından biri Tortum ve diğeri Oltu adlarında iki nehir doğar ve Çoruh Nehri ile karışıp Karadeniz'e dökülür. Bu yüzden o dağa 'Nâf-ı âlem' (dünyanın göbeği) derler". Evliya Çelebi de Fırat'dan Kur'an-ı Kerim'i kaynak ve 'bütün tefsircileri' de şahit göstererek (Mürselat/27) ayetinin bahsettiği suyun bu Erzurum suyu olduğunu iddia etmektedir. Benzer bir yaklaşımı Joseph de Tournefort'da görüyoruz. Onsekizinci yüzyılın başında Türkiye'ye seyahatte bulunan Tournefort, Fransa'nın devlet adamı Kont de Pontchartrain'a hitaben yazdığı raporda "Fırat ve Aras'ın kaynaklarının bulunduğu Erzurum ovasının dünya cennetinde bulunduğu konusunda hiç kuşku yok. /../ Adem ile Havva'nın burada yaratıldığına inanmaya meyilliyim" demekte ve burasının Kitab-ı Mukaddes'in Tekvin kısmında (2:8-15) bahsedilen yer olduğunu ısrarla vurgulamaktadır.

Hitit, Urartu, Sümer, Akad ve Babil uygarlıklarından sonra Fırat'ın suladığı topraklara İbrahimi dinlerin de kutsallık kattığı görülür. İbrahimi dinlerden Yahudilik bu topraklara farklı bakar. Yahudi inancında Furat ile Nil arasında kalan topraklar Tanrı tarafından Yahudilere verilmiştir. Bu arz-ı mev'ûd 'vaadedilmiş topraklar' tabiri Kur'an-ı Kerim'de geçmemekte, ancak bu mahiyette ayetler bulunmaktadır. Diğerkutsal kitaplarda da bu hususta ayetler bulunmaktadır. Arz-ı mev'ûd inancının günümüzde "Kızıldeniz'den Basra'ya uzanan, Dicle ve Fırat arasındaki tüm toprakları kapsayacak şekilde yorumlandığı görülmektedir.

Kargapazan dağları üzerinde bulunan tepeleri, ziyaret yerleri ve kaynaklık ettiği suları ile sadece yerel, yöresel değil bölgesel hatta evrensel olarak kutsal kabul edilmektedir. Bu yörenin stratejik değerler boyutuna dinsel inançları da dâhil etmektedir.

Hazar denizinin doğusundan, Anadolu üzerinden Akdeniz ve İran Denizine uzanan, evrensel uygarlıkların ortaya çıktığı fosil yakıt ve madenlerin bolca bulunduğu bölgeye ulaşan yolların kilit noktasındaki sahanın adeta omurgasını oluşturan Kargapazan dağlarının bugün olduğundan daha çok yakın gelecekte zamanın milletlerarası ilişkilerinin belirleyicisi olacak tatlı su kaynaklarının önemli bir kısmının kaynağı olması önemini devam ettireceğini göstermektedir. Bu coğrafyayı ele geçirmek için binlerce yıldır cereyan eden mücadelede hasımların toplumsal ve kültürel unsurları şekillendirme,

